

॥ श्री ॥

- महाभारतातील भगवद्गीतेचे महत्त्व -

रामायण आणि महाभारत ही महाकाव्ये म्हणजे भारतीयांचे मानकिंदू आहेत. या महाकाव्यांचे स्तन्य पिडूनच अनेक विद्या त्यावर पोसल्या आहेत. रामायण आदर्शवादी तर महाभारत वास्तववादी ग्रंथ आहे. महर्षि वेदव्यासांनी प्रथम 'जय' ग्रंथ लिहिला. पुढे त्याचा विस्तार होऊन भारत ग्रंथ व त्यानंतर त्यातूनच 'महाभारत' ग्रंथाची रचना झाली. महाभारत हे आकाराने, श्लोकसंख्येने खरोखरच खूप मोठे आहे. त्यात अनेक प्रसंगा, विभिन्न व्यक्तिरेखा, आश्चर्यकारक घटना, गुंतागुंतीचे नालसंबंध यांचे वर्णन आढळते. सुष्ट-दुष्ट-मित्र-प्रकृति असणारी व्यक्तिमत्त्वे यात भेटतात. सत्व, रज, तम अशा त्रिविध गुणांनी युक्त अनेक पात्रे यात आहेत. प्रसंगांची अद्भुत माकिका यात आहे. त्यापैकी कोणीही पूर्णपणे सज्जन किंवा पूर्ण दुष्ट किंवा वाईट नाही. तर मानवी स्वभावाच्या अनेक दृष्टा यामध्ये आहेत.

याच महाभारताच्या वस्त्रामध्ये विविध रंग आणि विविध पोत, विविध पदर आहेत. परंतु याच वस्त्राका सात्विकतेची सुरेख साळर लावली आहे ती भगवद्गीतेने! संपूर्ण मानवजातिला बोध करणारी, स्वधर्मपालनाचे महत्त्व मनावर ठसवणारी, निष्काम कर्मयोगाच्या नव्याने परिचय करून देणारी भगवद्गीता याच महाभारतात येते.

महाभारतातील भीष्मपर्वतील निसर्गा उपपर्वतील २५ ने ४२ अध्याय म्हणजेच ही भगवद्गीता! रणोत्तमान समोर आपले स्वजन उभे ठाकलेले पाहून, त्यांच्याशी युद्ध करायचे या विचारानेच अर्जुनाच्या हातातील गांडीव धनुष्य गळून पडते. युद्ध नकोच अशी भावना अर्जुनाच्या मनात बळीग्न लागते. आपल्याच नातेवाईकांशी युद्ध केल्याने मला पाप लागेल, नरकाल जावे लागेल अशा नकाराची विचारांचा फेर अर्जुनाच्या मनात सुरू होतो. स्वस्थीत्याच्या स्वभावाने मला नैसर्गिक वीरवृत्ति निव्वून जाते व करुणावृत्ति तिथी जागा घेते. समोरच्या शत्रूशी लढावे का युद्धभूमिपून मागे फिरवे असा संदेह त्याच्या मनात निर्माण होतो.

या संदेहाच्या निरसनासाठीच भगवान् श्रीकृष्ण युध्दभूमिवर उपदेश करतात. बरबर पहाता अर्जुनाला युध्दासाठी प्रेरित करण्यासाठी म्हणून हा उपदेश केला असला तरी त्याचे खरे मर्म वेगळेच आहे. अर्जुन हा केवळ निमित्तमात्र आहे. खरे तर हा तो बोध केला आहे तो अखिल मानवजातिलाही आहे. स्वधर्मपालनाची संजीवनी यात आहे. हजारो वर्षे कोरली तरी अर्जुन त्यातील नावीन्य ओसरले नाही. आजही जेव्हा आपल्यासमोर एखादी आपत्ती किंवा संघर्षाचा प्रसंग उभा ठाकतो तेव्हा हीच अमृतमयी, त्रैलोक्यपावनी गीता आधार देते. अगदी अंधाराने चटकन दिवा लागावा तसा गीतेतील नेमका श्लोक आठवतो आणि मार्ग सापडतो. अनेक साधकांनी हा अनुभव घेतला आहे. आजही आपल्या मनात अर्जुन आहेच. जेव्हा जेव्हा किंकातव्यमूढ अवस्था येते तेव्हा आध्वस्तक वचनांनी गीता दिशा दाखवते. या अवस्थेला गीतेमध्ये 'मोह' ही संज्ञा आहे आणि मोहनाश हे गीतेचे प्रधान उद्दिष्ट्य आहे.

मात्र गीतेच्या पठणाने अभ्यासाने आयुष्यातील संकटे जादूसारखी नाहीशी होणार नाहीत हे निश्चित पण अशा संकटातून मार्ग नक्कीच सापडतो आणि आपत्तिशी सामना करण्याचे बळ मिळते. आपल्यातील शक्तीचा आपल्याला शोध लागतो. हे सामर्थ्य गीता देते. दुःखा का या गीतामतेचे बोट धरले ना की आपल्या हाताला धरून चालवण्याचे काम नीच करणे. आनंदाच्या प्रसंगी आनंद वाढवणे; संकटात बळ देणे तर दुःखाने झुंकर घालणे अनेक भौतिक, वैचारिक, पारमार्थिक समस्यांची उत्तरे या गीतेतच दडकली आहेत.

आपल्या भारतीय संस्कृतीचे आधारस्तंभ म्हणजे चार वेद आहेत. वेद हे अपौरुषेय आहेत. म्हणजे ते कोणी माणसाने किहिलेले नाहीत. तर भगवताच्या निष्कलिनामधून हे वेद निर्माण झाले आहेत, असे मानले जाते. परंतु

भगवद्गीता तर भगवंताच्या मुखानून उच्चारली गेली आहे. आणि म्हणूनच वेदांपेक्षाही श्रेष्ठ स्थान भगवद्गीतेला आहे.

या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्मात् विनिसृता।

शिवाय उपनिषद आणि ब्रह्मसूत्र यांच्या बरोबरीने गीतेला प्रस्थानत्रयीमध्ये स्थान आहे. आणि इतके उच्च दर्जाचे तन्त्रज्ञान गीतेत सांगितलेले असले तरी गीतेची भाषा त्या मानाने अनिशय सहज सोपी आहे. संस्कृतचे जुनवी ज्ञान असणाऱ्यांना सुद्धा त्याचा अर्थ थोडाफार तरी समजतो. साक्षात् भगवान श्रीकृष्ण हा वक्ता आहे, नरोत्तम अर्जुन हा विचक्षण श्रोता आहे. अवध्या प्राणि-मात्रांचा उद्धार हा उपदेशाचा हेतू आहे आणि अधिकारानुसार मार्गदर्शन ही गीतेची अपूर्वता आहे.

गीतेतील अमृतचे प्राशन केल्याने मनुष्याच्या अंतरेगातील विवेक जागृतो. मानव आत्मोन्नत होतो. ब्रह्मविद्येचा अधिकारी होतो.

गीता ग्रंथ हा केवळ पूजा-अर्चेचा वा पठणाचा विषय नाही तर तो आचरणाचा ग्रंथ आहे. स्वकर्मिची महानि तर यात वेकोवेकी पट्टून सांगितली आहे. निष्काम कर्मयोग हा शब्दसमूह तर सर्वप्रथम गीतेतच वापरला गेला. स्थितप्रज्ञ या अध्यात्मातील उच्च स्तरावरच्या अवस्थेचा परिचय प्रथम गीतेनेच करून दिला. गीता हा तन्त्रज्ञानाचा ग्रंथ आहे, तसेच तो व्यवस्थापनाचा ग्रंथ आहे. आणि समुपदेशनाचा तर आहेच आहे. साहित्यिक अंगाने विचार करू लागले तर व्यासांच्या प्रतिभेने आपण क्षिणित होऊन जातो. वाङ्मयीन सौंदर्याच्या अनेक दृश्या आपल्यासमोर उलगडत जातात.

गीतेला अनेक उपमा दिल्या जातात. त्यातील गीता महात्म्यामध्ये दिलेली उपमा अत्यंत लोकप्रिय व समर्पक आहे. सर्व उपनिषदे जणू गाथी आहेत. गोपालकृष्ण त्यांचे दूध काढत आहे. अर्जुन हा वासराप्रमाणे गाईच्या अंगाला अंग घासून तिला पान्हावत आहे. आणि हे दूध

प्राशन करण्याचे भाग्य अर्जुनाप्रमाणेच जिज्ञासु श्रोत्यांना लाभते. अर्जुन हा विचक्षण श्रोता असल्यामुळे तो प्रत्येक गोष्ट समजावून घेतो आणि भगवत क्रिया करतो. भगवान संदेह असताना त्याने कमी केले असते तर त्याच्या मनाचा गोंधळ वाढला असता. स्वजनांच्या मृत्युला कारणिभूत झाल्याची खोच त्याच्या अंतःकरणात इतक्या राहिली असती. परंतु गीतेच्या उपदेशामुळे तो निःसंदेह झाला. त्याचा क्षात्रधर्म जागृत झाला. त्याच्यातील स्फुर्तिचे चेतवले गेले. मनाविरुद्ध केलेले कोणतेही कर्म कर्त्याच्या मनाचा गोंधळ वाढवत असते. संदेहनिवृत्ति, मोहनाश हे गीतेचे आगळे वैशिष्ट्य आहे. स्वतःचा धर्म ही कितीही दोषयुक्त असला, गौण दर्जाचा असला तरी परधर्मीपेक्षा तो निश्चितच श्रेष्ठ आहे अशी ग्वाही इथे, भगवंत देतात. इथे स्वधर्म हा शब्द स्वकर्म या अर्थाने आलेला आहे.

गीता ही सर्व शास्त्रांचे शास्त्र आहे, तशीच ती सर्व कलांची कला आहे. कारण शास्त्र हे सिध्दांत मांडते तर कला ते सिध्दांत आचरणाने आणायला शिकवते. गीता ही जीवनकला आहे. उपनिषदांतील गहन सिध्दांत गीतेने सोपे करून आपल्यासमोर आणले आहेत. गीता तन्वज्ञान हे, जगभरातील विद्वानांना अभ्यासासाठी प्रवृत्त करते. त्याचप्रमाणे अगदी सर्वसामान्यांना देखील त्याची ओठ वाटते. कारण गीतेतील प्रत्येक श्लोकामध्ये मंत्रसामर्थ्य आहे. गीता ही योगेश्वराची वाङ्मयीन मूर्ति आहे.

गीता हा तन्वज्ञानाचा ग्रंथ असून सुध्दा कुठेही तो कंटाळवणूक होत नाही. उलट त्यातील उल्कंठा रिकून राहते. याला कारण श्रीकृष्ण व अर्जुन यांच्यातील नाट्यमय संवाद! कित्येकदा आपल्याला पडणारे प्रश्नच अर्जुनाच्या मुखानून येतात. त्यामुळे तर या संवादात आपणच सहभागी आहेत असाही भास अनेकदा होतो. आणि आपल्या मनातील प्रश्नांची उकळ होत जाते. गीतेत अनेक योगांचे प्रतिपादन केले असले तरी गीता कोणत्याही एका योगाचा जाग्रह धरत नाही.

आधिकारानुसार प्रत्येकाला योग निवडण्याचे स्वातंत्र्य आहे. आणि कोणताही योग स्वीकारला तरी शेवटी सर्व योग एकाच लक्ष्यापर्यंत जाऊन पोहोचतात हे त्याचे वर्म आहे. गीतेमध्ये विविधता आहे परंतु विरोधाभास नाही. उलट गीतेतील अध्यायांच्या क्रमामध्ये एक विलोमनीय सुसंगति आहे. अर्जुनविषादयोगापासून सुरु झालेला हा संवाद आपल्याला मोक्षसंन्यासापर्यंत घेऊन जातो. त्यासाठी ही गीता महाभारतात नेमकी कुठे आणि कशी आली आहे हे पाहणे उपकोशक ठरेल.

गीतोपदेशाचा प्रसंग नाट्यमय व रोमांचकारी आहे.

जगातील तत्त्वज्ञान सामान्यतः मंदिरात, गुहेत किंवा अरण्यात सांगितले गेले होते. युद्धभूमीवर सांगितले गेलेले तत्त्वज्ञान गीते शिवाय कुठेच नसावे. तत्पूर्वी पांडवांना त्यांचे वडील-पार्जित राज्य मिळावे यासाठी प्रत्यक्ष श्रीकृष्णाने शिष्टाई केली होती. ती असफल झाली. पांडवांनी मागितलेकी पु गावेच काय सुद्ध्या अग्रार राहिल पुढी भूमी घायला देखील दुर्योधनाने नकार दिल्याने आता युद्ध अटक होते. वस्तुतः पांडव हे धर्मनिष्ठ होते. धर्माने वागणारे होते. त्यांना मनापासून युद्ध नको होते. ते शांतताप्रेमी होते.

युद्ध तीन कारणासाठी होत असतात. भूमी, धन किंवा स्त्री ! मात्र या युद्धामागे ही तीनही कारणे नव्हती. कारण हे धर्मयुद्ध होते. नीति विरुद्ध अनिती, सत्य विरुद्ध असत्य यांचे हे वंय होते. भगवान श्रीकृष्णाने धृतराष्ट्राला समजून सांगण्याचा प्रयत्न केला. दुर्योधनाची कामउघाडणी केली. पण अर्थ ! कुळक्षेत्रावर हे धर्मयुद्ध लढके जाणार हे निश्चित झाले. श्रीकृष्णाची नारायणी सेना एका पक्षाला मिळणार व दुसऱ्या पक्षाला निःशस्त्र असे भगवान श्रीकृष्ण सारथी म्हणून कामतील अशी अट समोर ठेवताच अर्जुनाने निःशस्त्र श्रीकृष्णाचीच निवड केली. दुर्योधनाने सारी सेना घेतली. युद्धाचे नियम ठरले. दोन्ही पक्षाची सैन्ये समोरासमोर उभी ठाकली अशा वेळी अर्जुनाने रथातून खाली उतरून असुरविनाशनासाठी प्रसिध्द असलेल्या दुर्योधे स्तोत्र

मृणालका सुरुवात केली. दुर्गादेवीचे आशीर्वाद लाभताच अर्जुनाला जणू आपला विजय झाल्यासारखेच वाटले, पुढील तो रथावर आरूढ झाला. दोन्ही बाजूंनी शंख पुंकाचे गोल, दोन्ही सैन्याच्या मध्ये सारथी श्रीकृष्णाने रथ उभा केला. इतक्यात काहीतरी अद्भुत, विक्रम घडले. अर्जुनाने यापूर्वी अनेक युद्धांमध्ये पराक्रम साजवला होता. परंतु आता मात्र समोर स्वजनांना पाहून त्याचे अंशाने गळाले, करुणाने अंतःकरण व्याप्त झाले. तो व्याकुळ झाला आणि या युद्धामुळे होणारी हानि त्याच्या डोक्यासमोर आली आणि युद्ध न करण्याचा निर्णय त्याने सारथी श्रीकृष्णाला बोलून दाखविला. विषादयुक्त अंतःकरणाने धनुष्य बाण खाकी ठेवून रथाच्या मागील भागात जाऊन बसला.

अशा वेळी त्याची वीरवृत्ती जागी करण्यासाठी, त्याच्यातील स्फुर्तिंग चेतवण्यासाठी म. श्रीकृष्णांनी अर्जुनाच्या पराक्रमाला ललकारले. शौर्यवृत्तिला लाद घातली. आणि स्वधर्मपालनाची महति वर्णन करण्यासाठी जो उपदेश केला. तो या भगवद्गीतेच्या रूपाने अखिल जगतासमोर आला. अर्जुनाच्या निमित्ताने अखिल मानवजातीसाठी मार्गदर्शनपर बोध केला. यात आपल्याचे अमरत्व आहे, धर्मपालनाची महति आहे, निष्काम कर्मयोग आहे, आत्मसंयमन आहे. या उपदेशांमध्ये इतके सामर्थ्य होते की अर्जुनाची वीरवृत्ति जागी झाली, विवेकबुद्धी, निर्णयशक्ती पणाला लागली आणि अखेरीस तो पूर्ण निःसंदेह झाला व युद्धासाठी सज्ज झाला. धर्मपालनाची निष्ठा जागवणे हेच गीतेचे अंतिम उद्दिश्य आहे. अर्जुनाची सात्रवृत्ति जागी झाली. युद्धाचा जय झाला. युद्धांचे निर्दीक्षण झाले.

जिथे योगेश्वर श्रीकृष्ण आहेत, जिथे धनुर्धर अर्जुन आहे तिथे विजय, वैभव, नीति असणार यात काहीच संशय नाही. हा संजयच्या मुखी असणारा गीतेचा अखेरीचा श्लोक केवळ या धर्मयुद्धाचा निर्णय कथन करत नाही तर एक वैश्विक सत्य

यातून जगासमोर ठळकपणे येते. प्रारब्ध आणि पुरुषार्थ याचा मनोहारी संगम या श्लोकातून मांडला आहे. अर्जुन कसा नर धनुर्धर आणि श्रीकृष्ण कसा नर योगेश्वर ! म्हणजे श्रीकृष्णाची व अर्जुनाची इतर कोणतीही रूपे डोळ्यांसमोर न ठेवता त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे सार असणारे गुण अधोरेखित केले आहेत.

यातून आपण इतकाच बोध घ्यायचा की आपल्या-नील स्वर्णकृष्ट सद्गुणांचा परमोत्कर्ष साधला तर भगवंत भरभरून देत असतो. आपली पात्रता, समता जसजशी वाढवत, नेऊ तसतसे आपण परमेश्वराच्या दिशेने एक एक पाडेक^{पुढे} जात असतो. आणि परमेश्वरही भक्ताला भेटायला आतुर असतो. शेवटी एक क्षण असा येतो की भक्त व भगवंत एकरूप होतात.

महाभारतात भावपूर्ण रीतीने ओवली गेलेली ही भगवद्गीता मध्यभागी असणाऱ्या शोभिवंत पदकाप्रमाणे उडून दिसते. आजेलक मानवजातीचे कल्याण साधण्याचे सामर्थ्य असणारी ही गीता सर्वांना मार्गदर्शक ठरे. शुभं भवतु !

फोन. २५३८६६४

माधवी रघुवीर जोशी
डी-६०, बुडळंडल
गांधी भवन जवळ
कोथरुड, पुणे
४११०३८